

An Examination of the Factors Influencing Sunni Jurists' Maximalist Acceptance of the Probative Authority of Khabar al-Wāhid

Mohammad mahdi ghaffari baghal pisheh¹ and Mohammad Hassan Movahedi Saveji²

1. Corresponding Author, Ph. D. student of of Theology, Jurisprudence and fundamentals of Islamic law, Mofid University, Qom, Iran. Email: yaghaffar9@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Department of Theology, Mofid University, Qom, Iran. Email: movahedi@mofidu.ac.ir

---

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
7 September 2025

Received in revised form:
5 November 2025

Accepted:
3 December 2025

Available online:
1 January 2026

Keywords:
Khabar al-Wāhid;
Ahl al-Sunnah;
jurists; probative
authority;
probity of the
Companions.

ABSTRACT

Objective: This study examines the factors underlying the inclination of certain Sunni jurists and schools toward a “maximalist” position regarding the probative authority (*hujjiyyah*) of *khabar al-wāhid* (solitary reports). Its primary aim is to analyze the historical and theological factors that led to an expansive—at times excessive—acceptance of solitary reports, including weak narrations, and in some cases the claim that such reports yield certainty (*ilm*), particularly among Hanbalī and Wahhābī currents.

Method: This research employs a descriptive–analytical method within a library-based framework. Data were collected through examination of foundational works in *uṣūl al-fiqh*, *ḥadīth*, theology, and Islamic history from both Sunni and Shi‘i traditions. A qualitative content analysis was conducted to evaluate arguments related to two principal causal factors.

Findings: Two key factors were identified as the roots of this maximalist tendency:

Fear of the invalidation of the majority of Sunni narrations in the event of rejecting *khabar al-wāhid*, which would entail undermining the identity of being “Ahl al-Sunnah” and depriving Sunni jurisprudence of reliable narrational foundations.

An expansive and uncritical doctrine of the universal probity (*‘adālah*) of the Companions (*ṣahābah*), according to which—even within the Ahl al-Ḥadīth tradition—the mere sight of the Prophet (s) sufficed to establish one’s status as a Companion and thereby guarantee the acceptance of one’s reports.

Conclusion: The findings indicate that the maximalist approach to *khabar al-wāhid* was less the product of rigorous *uṣūlī* argumentation and more a defensive response aimed at preserving juridical legitimacy and sectarian identity. This response emerged in the face of historical damage to the Prophetic Sunnah - such as the prohibition of *ḥadīth* documentation - and sectarian critiques, particularly from Shi‘i scholars.

The study carries important implications for understanding the roots of jurisprudential and *ḥadīth*-based disagreements among Islamic schools and for critically assessing contemporary extremist currents.

Cite this article: Zeini Malek Abad, Hadi; & Idris Balochi, M. & Hasoomi; & V. Moosavi, S.M.H. (2025). An Examination of the Factors Influencing Sunni Jurists' Maximalist Acceptance of the Probative Authority of Khabar al-Wāhid. *Comparative Hadith Sciences*, 12 (23), 99-128.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

The probative authority of *khavar al-wāḥid* constitutes one of the most central and contentious debates in *uṣūl al-fiqh* across Islamic legal schools. While all four major Sunni madhhabs recognize solitary reports as authoritative under certain conditions, the degree and intensity of this acceptance vary significantly. On one end of the spectrum, schools such as the Ḥanafīs and Mālikīs adopt a relatively minimalistic approach, imposing stringent conditions and in some cases preferring analogical reasoning (*qiyās*) over solitary reports. On the other end, certain Ḥanbalī scholars, Wahhābī thinkers, and figures such as Ibn Ḥazm al-Zāhirī adopt a maximalist and at times radical stance—accepting even weak solitary reports, prioritizing them over *qiyās*, and occasionally asserting that authentic solitary reports generate certainty (*ilm*). In some cases, dissenters were even accused of unbelief (*takfīr*).

Despite the vast literature devoted to the evidences for the probative authority of *khavar al-wāḥid*, relatively little research has undertaken a genealogical analysis of the historical and theological conditions that gave rise to the maximalist position. This article addresses the following central question: What factors contributed to the formation and consolidation of the maximalist doctrine of the probative authority of *khavar al-wāḥid* among certain Sunni jurists? The purpose of this study is not to critique the evidentiary arguments per se, but to dissect the intellectual and historical contexts that rendered such a position necessary or appealing.

Methodology

This research is a qualitative and foundational study employing a descriptive–analytical method. The corpus includes: Foundational Sunni works in *uṣūl al-fiqh*, ḥadīth, theology, and history (particularly Ḥanbalī, Wahhābī, and Zāhirī sources). Critical Shi‘i works engaging Sunni narrational theory. Key figures such as Ibn Ḥazm, Ibn Taymiyyah, Ibn al-Qayyim, al-Bukhārī, and Shi‘i scholars including al-Shaykh al-Mufīd, al-Sayyid al-Murtaḍā, al-Karājīkī, and Ibn Shahrāshūb.

Data were collected through systematic textual extraction and analyzed via qualitative content analysis with an inferential approach. The two principal variables examined were: Fear of the delegitimization of the Sunnah; The doctrine of universal probity of the Companions. Their causal relationship to the maximalist position was assessed.

Findings

After close examination of primary sources, two principal causal factors were identified:

1. Fear of the Invalidation of the Majority of Narrations and the Threat to Sunni Identity

This factor stems from a historical–credibility crisis. The prohibition of ḥadīth documentation during the first Islamic century inflicted lasting damage upon the transmitted Sunnah. Consequences included the loss of narrations, broken chains of transmission (*inqiṭāʿ al-isnād*), and the proliferation of fabrication (*wadʿ*) and distortion.

As a result, much of the Sunni ḥadīth corpus consists of solitary reports, which are intrinsically probabilistic (*ẓannī al-ṣudūr*). Meanwhile, Shiʿi scholars historically rejected the probative authority of Sunni solitary reports and criticized Sunni jurisprudence as being based on conjecture. Some Sunni thinkers themselves denied or questioned the rational or legal validity of *khābar al-wāḥid*.

Under such conditions, adopting a minimalistic or rejectionist stance toward solitary reports would have entailed the collapse of much of the Sunni narrational heritage and left jurisprudence without sufficient scriptural grounding. For a community self-identified as “Ahl al-Sunnah,” this would mean forfeiting its primary claim to legitimacy.

Consequently, certain figures—such as Ibn Ḥazm and segments of the Ḥanbalī school—adopted a maximalist stance as a defensive measure to preserve juridical identity. This stance extended in some cases to claims that trustworthy solitary reports produce certainty and that upright transmitters are virtually immune from error. The underlying argument was that if trustworthy solitary reports do not yield certainty, religion itself becomes epistemologically inaccessible and the Sunnah collapses.

2. An Expansive and Uncritical Doctrine of the Universal Probity of the Companions

The second factor provided the theological–ḥadīth foundation for maximalism. Within much of Sunni scholarship—especially among Ahl al-Ḥadīth figures such as Aḥmad ibn Ḥanbal, al-Bukhārī, and Ibn Ḥazm—an expansive definition of “Companion” prevailed. According to this view, mere visual encounter with the Prophet (as) — even as a child — was sufficient to establish Companion status, and all Companions were deemed categorically upright (*ʿudūl*).

This doctrine created a vast and sacralized circle of presumptively reliable transmitters, including individuals whose historical records were controversial or who opposed the Ahl al-Bayt (as). The implications were twofold: (a) Reports transmitted by such individuals were deemed automatically authoritative due to presumed probity. (b) Any critic who challenged the probity of a Companion risked denunciation or marginalization.

This intellectual climate transformed uncritical acceptance of solitary reports into a marker of Sunni orthodoxy. By contrast, Sunni *uṣūlīs* who imposed stricter criteria for Companion status (such as prolonged association) tended to adopt a more cautious approach toward solitary reports.

Conclusion

The study demonstrates that the maximalist doctrine concerning the probative authority of *khābar al-wāḥid* among certain Sunni groups is rooted more in identity-preserving and historical-theological considerations than in purely abstract legal reasoning. The first factor—fear of delegitimizing the Sunnah—constituted a defensive response to a historical credibility crisis and to external sectarian critique. The second factor—the doctrine of universal probity of the Companions—provided the narrational infrastructure necessary to sustain this defensive posture by constructing a broad circle of sacralized transmitters. These findings align with historical evidence, including the contrast between Ḥanafī and Ḥanbalī methodologies, and with discourse analysis of key figures such as Ibn Ḥazm and Ibn al-Qayyim. Compared to prior studies that focus primarily on evidentiary arguments for *ḥujjiyyah*, this research penetrates deeper structural layers of the debate and offers a more comprehensive understanding of the roots of intra-Islamic jurisprudential divergence.

تحلیل عوامل مؤثر بر دیدگاه فقهای اهل سنت در پذیرش حداکثری

خبر واحد

محمد مهدی غفاری بقال پیشه^۱ و محمدحسن موحدی ساوجی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری رشته الهیات، گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه مفید، قم، ایران. رایانامه: yaghaffar9@gmail.com

۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دپارتمان الهیات، دانشگاه مفید، قم، ایران. رایانامه: movahedi@mofidu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۶ شهریور ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴ آبان ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۲ آذر ۱۴۰۴</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۱ دی ۱۴۰۴</p> <p>کلیدواژه‌ها: خبر واحد؛ اهل سنت؛ فقها؛ حجیت؛ عدالت صحابه.</p>	<p>هدف: این پژوهش به بررسی علل گرایش برخی از فقها و مذاهب اهل سنت به دیدگاه «حدّ اکثری» نسبت به حجیت خبر واحد می‌پردازد. هدف اصلی، واکاوی عوامل تاریخی و اعتقادی است که منجر به پذیرش افراطی اخبار آحاد (حتی ضعیف) و در مواردی ادعای علم‌آوری آنها از سوی جریان‌هایی مانند حنبلیان و وهابیان شده است. روش: این مطالعه با روش «توصیفی-تحلیلی» و با رویکردی کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌ها از طریق بررسی متون اصولی، حدیثی و تاریخی فریقین گردآوری و با تحلیل محتوای کیفی، استدلال‌های مربوط به دو عامل اصلی مورد واکاوی قرار گرفته‌اند. یافته‌ها: دو عامل کلیدی به عنوان ریشه‌های این گرایش افراطی شناسایی شد: نخست، ترس از بی‌اعتباری اکثر روایات اهل سنت در صورت عدم پذیرش خبر واحد، که به معنای خدشه در هویت «اهل سنت» بودن و خالی ماندن دست فقه از منابع روایی معتبر می‌شد. دوم، اعتقاد غیرمعقول به شمول گسترده عنوان «صحابی» و عدالت مطلق آنها، که بر اساس دیدگاه اهل حدیث، حتی دیدن کوتاه پیامبر (ص) را برای عدالت و پذیرش روایت شخص کافی می‌دانست. نتیجه‌گیری: نتایج نشان می‌دهد که رویکرد حدّ اکثری به خبر واحد، بیش از آنکه محصول استدلال‌های محکم اصولی باشد، واکنشی دفاعی برای حفظ مشروعیت فقهی و هویت مذهبی در برابر آسیب‌های تاریخی وارده بر سنت (مانند منع کتابت) و نیز در برابر نقدهای فرقه‌ای (به ویژه از سوی شیعه) بوده است. این تحقیق implications مهمی برای فهم ریشه‌های اختلافات فقهی و حدیثی بین مذاهب اسلامی و نیز نقد جریان‌های افراطی دارد.</p>

استناد: غفاری بقال پیشه، محمد مهدی؛ و موحدی ساوجی، محمدحسن (۱۴۰۴). تحلیل عوامل مؤثر بر دیدگاه فقهای اهل سنت در پذیرش حداکثری خبر واحد. *علوم حدیث تطبیقی*، ۱۲ (۲۳) ۹۹-۱۲۸.

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمية.

مقدمه

اگرچه به عقیده هر چهار مذهب اهل سنت، خبر واحد در حیطة احکام شرعی — با شرایطی — دارای حجیت است، اما در میان آنان، فقهاء حنبلی و به تبع ایشان علمای وهابی که مذهبشان منشعب از مذهب احمد بن حنبل است و نیز اندیشمندانی چون ابن حزم اندلسی و پیروان او، نگاهی فراتر و حدّاکثری نسبت به اخبار آحاد دارند. این گروه، حتی خبر واحد ضعیف را دارای حجیت دانسته و آن را مثبت احکام شرعی می‌شمارند و بر قیاس و رأی مقدم می‌دارند (آل تیمیه، بی‌تا، ۲۷۵ — ۲۷۶؛ سفارینی، ۱۳۸۰: ۳۲ — ۳۵؛ ابن جوزی، ۱۴۰۹: ۲۴۴). برخی از آنان حتی خبر واحدی را که خود صحیح می‌پندارند، قطع‌آور دانسته‌اند (بخاری، ۱۴۱۸: ۵۳۹/۲؛ حسن خان، ۱۹۵۹: ۲۸۴/۳؛ ابن قیم، ۱۴۲۲: ۵۵۳؛ شوینته، بی‌تا، ۲۱؛ مبارک، بی‌تا، ۶۸ — ۶۹؛ شنقیطی، ۱۴۲۲: ۱۴۶). افزون بر این، برخی از ایشان معتقدند که انکار حجیت خبر واحد موجب کفر و خروج از دین است (آل تیمیه، بی‌تا، ۲۴۵، ۲۴۸؛ زرکشی، ۱۴۱۴: ۱۳۹/۶؛ ابن قیم، ۱۴۲۲: ۵۵۷ — ۵۵۸؛ مبارک، بی‌تا، ۶۸ — ۶۹). در مقابل، فقهاء شافعی با پذیرش این نکته که خبر واحد غیر ضعیف نهایتاً ظن‌آور است، قائل به حجیت آن می‌باشند؛ اما برخلاف برخی حنبلیان، حکم به کفر منکران حجیت خبر واحد نمی‌دهند (شیرازی، ۱۴۲۴: ۷۲؛ خطیب بغدادی، ۱۴۲۱: ۲۷۸/۱؛ غزالی، ۱۴۱۳: ۱۱۶).

علمای حنفی و مالکی، برخلاف فقهاء حنبلی و شافعی، با شروطی سخت‌تر خبر واحد را حجت می‌دانند و آن را بر قیاس مقدم می‌دارند؛ اما در صورت فقدان این شروط، قیاس را بر خبر واحد ترجیح داده و قائل به عدم حجیت آن می‌شوند. سخت‌گیری در پذیرش خبر واحد به‌ویژه در میان علمای حنفی — که در میان اهل سنت به «اهل نظر و رأی» شهرت دارند — بیشتر مشاهده می‌شود (زلمی، ۱۳۹۱: ۳۰۷ — ۳۳۴). با این حال، حنفیان و مالکیان در اصل پذیرش حجیت خبر واحد با دیگر مذاهب چهارگانه اهل سنت اختلافی ندارند و وجود شروط عمومی معتبر در راوی، همچون ضبط، عقل، اسلام و عدالت را برای پذیرش روایت لازم می‌دانند (همان: ۲۹۷).

هرچند در باب ادله حجیت خبر واحد، آثار متعددی از فقهاء اهل سنت نگاشته شده و مطالب فراوانی بیان گردیده است — که خالی از نقد و اشکال نیست — اما در کنار بررسی دلایل، لازم است به عوامل و بنیان‌هایی پرداخته شود که موجب رویکرد تسامحی و حدّاکثری برخی از ائمه مذاهب و فقهاء اهل سنت نسبت به خبر واحد شده‌اند. با این وجود، تاکنون نوشتاری جامع که به جمع‌بندی، بررسی و نقد این عوامل و ریشه‌های اصلی چنین رویکردی بپردازد، به رشته تحریر درنیامده است.

بدیهی است شناخت این عوامل و سنجش میزان تأثیرگذاری و اعتبار آن‌ها، کمک بزرگی در آسیب‌شناسی حدیث و فقه اهل سنت خواهد بود. این شناخت همچنین به بازشناسی احادیث مورد اعتماد برای استنباط احکام یاری می‌رساند و در نتیجه، می‌تواند مانع رفتارهای خشونت‌بار گروه‌های تکفیری گردد و غبار زشتی و آلودگی را از چهره اسلام ناب محمدی ﷺ بزداید. به‌طور کلی می‌توان عوامل رویکرد حدّاکثری برخی از فقهاء اهل سنت نسبت به خبر واحد را در دو محور خلاصه نمود:

۱. بی‌اعتبار شدن بسیاری از روایات اهل سنت در صورت عدم پذیرش حدّاکثری حجیت خبر واحد

یکی از وقایع تأسف بار در تاریخ حدیث اهل سنت، منع خلفای سنی‌مذهب از کتابت و تدوین رسمی سنت پیامبر اکرم ﷺ پس از رحلت ایشان تا دوران خلافت عمر بن عبدالعزیز (۹۹ هـ ق) است (شهرستانی، ۱۴۳۰: ۱۴ — ۱۵؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۳: ۴۸۱). این اقدام، اعتبار بخش عظیمی از روایات موجود نزد اهل سنت را با خدشه جدی مواجه ساخت و اعتراض بسیاری از محققان را برانگیخت. برخی پژوهشگران به زبان‌های این عملکرد اشاره کرده‌اند؛ از جمله: پنهان ماندن شمار زیادی از احادیث، از بین رفتن اتصال سند روایات به پیامبر ﷺ، پیدایش گسترده وضع و تحریف در منابع حدیثی اهل سنت.

این آسیب‌ها به‌عنوان پیامدهای منع کتابت و تدوین رسمی حدیث شناخته شده و ظلمی بزرگ به میراث حدیثی پیامبر اکرم ﷺ محسوب می‌شوند (شهرستانی، ۱۴۳۰: ۱۴ — ۱۵، ۵۷۳ — ۵۷۸؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۳: ۴۸۴ - ۴۹۴، ۵۰۴ - ۵۳۳؛ نصیری، ۱۳۸۵: ۱۳۲ - ۱۳۴). در نتیجه، جز اخبار متواتر — که تعدادشان اندک است — اکثریت روایات اهل سنت در قالب اخبار آحاد قرار گرفتند و پذیرش آن‌ها با مشکلات جدی مواجه شد؛ تا جایی که برخی از اهل سنت حجیت خبر واحد را عقلاً ممتنع دانسته‌اند و گروهی دیگر آن را شرعاً غیرقابل پذیرش می‌دانند. هرچند در میان مذاهب چهارگانه اهل سنت، خبر واحد کم‌وبیش پذیرفته شده است؛ به‌گونه‌ای که برخی مذاهب آن را با شرایط سخت و حدّاقلی معتبر می‌دانند و برخی دیگر با رویکرد حدّاکثری، اما در مکتب شیعه به دلیل آسیب‌هایی همچون وضع، تحریف و ضعف در روایات اهل سنت، اعتبار اخبار آحاد ایشان مورد پذیرش قرار نگرفته و انکار شده است (علم‌الهدی، ۱۴۰۵: ۷/۱، ۳۰۹/۳؛ شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۱۲۲/۱؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷: ۱۰۰/۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹: ۵۱/۲؛ تونی، ۱۴۱۵: ۱۵۸).

با مراجعه به آثار متقدمین از علمای شیعه درمی‌یابیم که تقریباً همگی آنان از اساس منکر حجیت خبر واحد بوده‌اند. شخصیت‌هایی همچون شیخ مفید، سید مرتضی علم‌الهدی، شیخ طوسی — بنا بر یکی از دو نظری که خود نقل کرده است — ابن‌ادریس، أبو‌الصلاح حلبی، أبو‌الفتح کراچکی، امین‌الاسلام طبرسی، أبو‌الفتوح رازی، قطب‌الدین راوندی، أبو‌المکارم ابن‌زهره، ابن‌شهر آشوب، سدیدالدین حمصی و ابن‌ادریس حلی، به صراحت عدم حجیت خبر واحد را بیان کرده‌اند. آنان در این مسئله شدیدترین مواجهه را با قائلین به حجیت خبر واحد داشته‌اند و این امر به‌وضوح در آثارشان منعکس است (شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۱۲۲/۱؛ تونی، ۱۴۱۵: ۱۵۸/۱؛ علم‌الهدی، ۱۴۰۵: ۲۵/۱، ۳۰۹/۳؛ شیخ طوسی، ۱۳۸۷: ۲۲۳/۸؛ حلبی، ۱۴۱۷: ۳۰۸؛ کراچکی، ۱۴۲۱: ۱۵۱ — ۱۵۲؛ طبرسی، ۱۴۱۵: ۲۵۱/۶؛ رازی، ۱۳۷۶: ۱۸/۱۸؛ راوندی، ۱۴۰۵: ۲۵/۱، ۴۲۸/۲؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۶۹: ۵۱/۲؛ ابن‌زهره، ۱۴۱۷: ۳۵، ۷۶، ۱۳۵، ۱۳۶، ۲۰۸، ۲۳۵، ۳۰۰؛ حمصی، ۱۴۱۲: ج ۲، ص ۲۵۷؛ ابن‌ادریس، ۱۴۱۰: ۲۴۹/۱ - ۲۵۰).

فاضل تونی نیز در این زمینه تصریح می‌کند: «در واقع ما هیچ‌یک از علمای شیعه را پیش از علامه حلی ندیدیم و نیافتیم که قائل به حجیت خبر واحد باشد» (۱۴۱۵: ۱۵۸).

شیخ مفید در نقد حجیت خبر واحد می‌گوید: «به تحقیق خبر واحد نه موجب علم می‌شود و نه عملی را بر انسان واجب می‌گرداند و بر هیچ شخصی جایز نیست که به وسیله خبر واحد در امری از امور دین قطع و یقین پیدا کند، مگر آنکه همراه با خبر واحد قرینه‌ای باشد که دلالت کند راوی حدیث صادق است. این امر، مذهب جمهور علمای شیعه و همچنین گروهی از معتزله، محکمه و طائفه‌ای از مرجئه است؛ بر خلاف رأی اکثریت فقهای عامه و اصحاب رأی» (شیخ مفید، ۱۴۱۴: ۱۲۲/۱).

از جمله کسانی که به اختلاف شدید میان علمای شیعه و اهل سنت در باب حجیت خبر واحد تصریح کرده، سید مرتضی علم‌الهدی است. وی یکی از مهم‌ترین ابزارهای مناظره علمای شیعه با اهل سنت را اعتقاد آنان به حجیت خبر واحد می‌داند و آن را شیوه‌ای برای بیان خطای اهل سنت معرفی می‌کند. او می‌نویسد: «آنچه که از ما در هنگام مناظره با مخالفین ظاهر می‌شود، تخطئه و بیان خطای آنان در آنچه که به آن اعتقاد دارند و راهی که در آن گام نهاده‌اند است؛ راهی که در آن برای اثبات عبادات و احکام، به قیاس، استحسان، اجتهاد به رأی و نیز خبر واحد متوسل گردیدند، در حالی که خودشان اعتراف می‌کنند که در اخبار آحاد، علم به صدق راویان وجود ندارد و امکان خطا و اشتباه آنان هست» (علم‌الهدی، ۱۴۰۵: ۷/۱).

مطابق کلام سید مرتضی، علت اصلی انکار حجیت خبر واحد از سوی علمای شیعه، عدم علم‌آوری آن است. با اینکه اکثریت اهل سنت نیز به عدم علم‌آوری خبر واحد اذعان دارند، با این حال آن را حجت می‌دانند. از همین رو، علمای شیعه در مناظرات خود با اهل سنت، این تناقض را مورد نقد قرار داده و آن را دلیلی بر بطلان مذاهب اهل سنت و اثبات حقانیت مذهب شیعه قلمداد کرده‌اند.

از جمله علمای شیعه که به نقد خبر واحد پرداخته، ابن‌شهر آشوب مازندرانی است. وی در اثر ارزشمند خود متشابه القرآن و مختلفه، قول به حجیت خبر واحد را در کنار قیاس نقد و رد می‌کند. او بر این باور است که اهل سنت به دلیل کمبود ادله معتبر، به حجیت خبر واحد و قیاس روی آوردند و در بسیاری از احکام شرعی به این دو عمل کردند؛ در حالی که دلایل متعدد بر عدم اعتبار و فساد عمل به این دو وجود دارد. ابن‌شهر آشوب تصریح می‌کند که خبر واحد و قیاس برای اثبات حکم شرعی نیازمند دلیل مستقل بر حجیت خود هستند و چون چنین دلیلی وجود ندارد، حجیت آن‌ها باطل است (ابن‌شهر آشوب، ۱۳۶۹: ۵۱/۲).

ابن‌شهر آشوب با نفی حجیت قیاس و خبر واحد، در صدد اثبات وجوب عقلی وجود امام معصوم علیه السلام و ضرورت رجوع به امامان معصوم شیعه علیهم السلام برمی‌آید. وی معتقد است از آنجا که دلایل شرعی برای دستیابی به حکم خداوند اندک است و خبر واحد و قیاس — که اهل سنت بخش اعظم فقه خود را بر پایه آن‌ها بنا نهاده‌اند — از اساس باطل می‌باشند، نتیجه این وضعیت آن خواهد بود که یا تکلیف عبادت از بندگان برداشته شود یا راه بندگی و عبودیت مسدود گردد؛ و چون هر دو فرض باطل است، تنها راه معتبر، رجوع به معصومین علیهم السلام خواهد بود (ابن‌شهر آشوب، ۱۳۶۹: ۵۱/۲).

از عبارات علمای شیعه چنین برمی‌آید که یکی از شیوه‌های آنان برای ابطال اساسی مذاهب اهل سنت و اثبات حقانیت مذهب شیعه، نقد و رد حجیت اخبار آحاد موجود نزد اهل سنت و بیان فساد دلالت آن‌ها بوده است؛ زیرا تقریباً قریب به اتفاق احکام فقهی اهل سنت بر پایه خبر واحد بنا نهاده شده است. ابن‌شهر آشوب در این زمینه تصریح می‌کند که کمتر از یک‌هزارم فقه اهل سنت بر اساس آیات قرآن، سنت معلوم و اجماع — به معنایی که شیعیان آن را حجت می‌دانند — بنا شده است؛ از این رو اهل سنت ناچار شدند برای پر کردن خلأ موجود، به خبر واحد و قیاس روی آورند (همان: ۵۱/۲).

این عبارت نشان می‌دهد که از منظر ابن‌شهر آشوب، اهل سنت برای جبران کمبود ادله معتبر، به خبر واحد و قیاس متوسل شدند. در این میان، برخی از اهل سنت رویکرد حدّ اکثری به قیاس داشتند؛ تا جایی که ابوحنیفه، فقهای تابع او و حتی مالک بن انس، در صورت تعارض قیاس و خبر واحد، قیاس را مقدم می‌داشتند. در مقابل، گروهی دیگر از اهل سنت رویکرد حدّ اکثری نسبت به خبر واحد اتخاذ کردند و حتی افرادی مانند ابن حزم اندلسی و احمد بن حنبل - بنا بر یکی از اقوال منسوب به او - قائل به علم‌آوری خبر واحد شدند. آنان حتی بر این باور بودند که خبر واحد ضعیف نیز مقدم بر قیاس بوده و دارای حجیت است.

نگارنده بر این باور است که گروهی از اهل سنت که رویکرد حدّ اکثری به خبر واحد داشتند، به این نکته پی بردند که در صورت تعارض قیاس با خبر واحد، قول به رجحان قیاس بر خبر واحد و عدم پذیرش حجیت خبر واحد به نحو حدّ اکثری، در حقیقت اعترافی است بر اندک بودن احادیث معتبر در میان آنان. این امر نشان می‌دهد که اکثریت روایات ایشان فاقد اعتبار بوده و دیگر نمی‌توان ادعا کرد که ایشان به‌طور گسترده و وسیع به سنت رسول خدا ﷺ تمسک دارند؛ زیرا با اتخاذ رویکرد حدّ اقلی نسبت به خبر واحد، خود اذعان کرده‌اند که احادیث مورد اعتمادشان - از حیث تعداد و شمول نسبت به مسائل مختلف فقهی - اندک و غیرقابل اتکاء است و نمی‌تواند پشتوانه‌ای برای ادعای «اهل سنت بودن» به معنای واقعی باشد.

به بیان دیگر، این دسته از اهل سنت دریافته‌اند که اگر منابع روایی معتبر و قابل اعتماد اندک باشد، ادعای تمسک به سنت رسول خدا ﷺ بی‌معنا خواهد بود. در چنین شرایطی، عدم پذیرش حدّ اکثری حجیت خبر واحد به این نتیجه می‌انجامد که بخش اعظم فتاوای فقهی آنان در حوزه‌های مختلف، بر پایه آراء، نظرات و قیاس‌های مجتهدان بنا گردد. از آنجا که احادیث مورد وثوق و اعتماد اندک بوده و اطمینان به صحت آن‌ها دشوار است، بیشترین مبنای صدور فتوا در مذاهب فقهی اهل سنت، رأی شخص مجتهد مبتنی بر قیاس و لواحق آن خواهد بود. در نتیجه، ادعای انتساب به سنت و «اهل سنت بودن» از محتوا و معنای واقعی تهی می‌گردد.

بر همین اساس، آنان ناچار شدند برای پر کردن نواقص، شکاف‌ها و اشکالات موجود در بنیان‌های فقهی خود، رویکرد حدّ اکثری به سوی پذیرش حجیت خبر واحد غیر علم‌آور اتخاذ کنند و حتی به ادعای علم‌آور بودن خبر واحد روی آورند تا بتوانند خلأ موجود در نظام فقهی خود را جبران نمایند.

در این زمینه یکی از برجسته‌ترین اشکالاتی که از سوی علمای شیعه مطرح شده، سخن ابوالفتح کراچکی - از علمای قرن پنجم هجری - است. وی با شگفتی از روش اهل سنت، که چگونه حاضر به پذیرش حدّ اکثری و افراطی حجیت خبر واحد ضعیف گردیده‌اند اما در مقابل، روایات صادر شده از ائمه اهل بیت علیهم‌السلام را نپذیرفته‌اند، چنین می‌گوید: «از اموری که بسیار تعجب‌برانگیز است و در واقع نشان‌دهنده عناد و دشمنی آنان می‌باشد این است که عمل به اخبار آحاد را واجب می‌دانند، ولی هنگامی که خبری از جانب عترت ابرار و ائمه اطهار - اهل بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و معدن علم و حکمت - برای آنان نقل گردد، به آن گوش نمی‌دهند و توجهی نمی‌کنند، بلکه دلیل عقلی ساخته خود را بر آن ترجیح می‌دهند. جایگاه حدیثی که از اهل بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم رسیده باشد نزد آنان از رتبه خبر واحد پایین‌تر است و مورد عمل قرار نمی‌گیرد؛ در حالی که اخبار ابوهریره - که پیامبر دربار او فرمودند در تو شعبه‌ای از کفر وجود دارد - و اخبار مغیره بن شعبه - که دربار او شهادت به زنا داده شده است - در نزد آنان مورد عمل واقع می‌شود» (کراچکی، ۱۴۲۱: ۱۵۱ - ۱۵۲).

این سخن کراچکی نشان می‌دهد که از منظر وی، برخی از اهل سنت ناچار شدند نهایت اعتبار را برای روایات خود - حتی اگر ضعیف و در نهایت ضعف باشند - قائل شوند تا از بی‌اعتبار شدن بخش عظیمی از میراث حدیثی‌شان جلوگیری کنند. این روایات در واقع با اشکالات فراوان مواجه بوده و در بسیاری موارد با روایات صادر شده از اهل بیت علیهم‌السلام در تعارض قرار داشتند.

در کنار اشکالاتی که علمای شیعه بر اعتبار احادیث موجود نزد اهل سنت وارد کرده و رویکرد افراطی و حدّ اکثری به خبر واحد را مورد انتقاد قرار داده‌اند، برخی از فقهای اهل سنت نیز به‌طور جدی در این زمینه موضع گرفته‌اند. برای نمونه، محمد بن اسحاق قاشانی ظاهری و ابوبکر محمد بن داوود ظاهری قائل به عدم حجیت شرعی خبر واحد شدند. افزون بر این، گروهی دیگر همچون ابوعلی جبائی، ابن علیّه، ابوبکر ابن‌اصم، برخی از معتزله و جمعی از متکلمین، قائل به امتناع عقلی حجیت خبر واحد گردیدند؛ بدین معنا که به حکم عقل، حجت بودن خبر واحد محال و ممتنع است (نمله، ۱۴۲۰: ۶۸۷/۲ و ۶۹۶؛ بخاری، ۱۴۱۸: ۵۳۸/۲؛ غزالی، ۱۴۱۳: ۱۱۶ - ۱۱۸؛ آل تیمیه، بی‌تا، ۲۳۷ - ۲۳۸؛ سباعی، ۱۴۰۲: ۱۶۷ - ۱۶۸؛ شوکانی، ۱۴۱۹: ۱۳۵/۱ - ۱۳۷؛ اصفهانی، ۱۴۰۶: ۶۶۸/۱ - ۶۷۱؛ امیر پادشاه، ۱۴۰۳: ۸۱/۳؛ شیرازی، ۱۴۲۴: ۷۲ - ۷۳).

قائلان به امتناع عقلی حجیت خبر واحد برای اثبات دیدگاه خود چنین استدلال کرده‌اند که عمل بر طبق خبر واحد، عملی بر پایه شک است و عمل بر اساس شک، عملی از روی جهل محسوب می‌شود. از این رو، حواله دادن مردم به عمل بر اساس امر مجهول و ناشی از جهل، امری قبیح است و عقل جواز صدور چنین امر قبیحی را نمی‌پذیرد (نمله، ۱۴۲۰: ۶۸۷/۲؛ بخاری، ۱۴۱۸: ۵۳۹/۲). در مقابل، قائلان به امتناع شرعی حجیت خبر واحد به چندین آیه قرآن و دلایل شرعی دیگر استناد کرده‌اند (نمله، ۱۴۲۰: ۶۹۶/۲ - ۶۹۸).

شوکانی از فقهای اهل سنت در کتاب ارشاد الفحول از قول عبدالله بن یوسف جوینی نقل می‌کند که وی حکایت کرده است: هشام بن حکم شیبانی، نظام و ابوالحسین ابن لبان فرضی شافعی، همگی بر این باور بودند که خبر واحد تنها زمانی حجیت دارد که همراه با قرینه‌ای باشد که موجب علم به صحت و صدق آن گردد. با این حال، جوینی حتی تا مرز تکفیر این افراد پیش رفته و معتقد است اگر آنان از انکار حجیت خبر واحد توبه نکرده باشند، به دلیل مخالفت با اجماع مسلمین، کافر مرده‌اند و مشمول رحمت الهی نخواهند بود (شوکانی، ۱۴۱۹: ۱۳۵/۱).

روشن است که برخورد قائلان به عدم حجیت خبر واحد، با توجه به استدلال‌هایی که ارائه کرده‌اند، ناشی از بی‌اعتمادی به اخبار و احادیث آحاد و فقدان وجهه‌ای معقول برای پذیرش اعتبار آن‌ها بوده است. با این حال، واکنش برخی از قائلان به حجیت خبر واحد نسبت به مخالفان، رویکردی افراطی و به دور از منطق صحیح بوده و حتی تا حد تکفیر پیش رفته است.

به بیان دیگر، نتیجه پذیرش امتناع عقلی یا امتناع شرعی حجیت خبر واحد از سوی برخی اهل سنت، سقوط اعتبار بخش عظیمی از احادیث و سنت مورد ادعای آنان است. در حالی که علمای عامه خود را «اهل سنت» می‌نامند و اساس دین خویش را پیروی از سنت پیامبر اکرم ﷺ معرفی می‌کنند، اگر خود به احادیث رسیده از پیامبر بی‌اعتنایی کنند و ضعف و خدشه جدی در اکثریت روایاتشان را بپذیرند، دیگر ادعای «اهل سنت بودن» بی‌معنا خواهد بود و به نوعی اذعان به بطلان ادعای خویش محسوب می‌شود.

افزون بر این، پذیرش بی‌اعتباری خبر واحد از سوی علمای اهل سنت و در عین حال ادعای عمل به سنت، موجب شدت اعتراض مخالفان - به ویژه شیعیان - گردید؛ زیرا در این صورت خود اهل سنت پذیرفته‌اند که سنت معتبر و صحیحی که بتوان معظم احکام دین خدا را بر آن بنا نهاد، باقی نمانده است. در نتیجه، اکثر احکام آنان بر پایه احادیثی بنا شده که فاقد دلیل معتبر بر صحت‌اند. در

چنین شرایطی، بی‌توجهی به روایات معتبر صادر شده از امامان شیعه علیهم‌السلام، با توجه به آسیب‌های فراوانی که بر اعتبار احادیث اهل سنت وارد آمده، برخوردی ظالمانه و به دور از عدالت و عقل تلقی می‌شود؛ همان‌گونه که در کلام ابن‌شهر آشوب، کراجکی و سید مرتضی بیان شده است. از این رو، برخی از اهل سنت — مانند احمد بن حنبل — خود را ناچار دیدند که نهایت اعتبار را به اخبار آحاد اعطا کنند و بدان حجیت بخشند. همچنین اکثریت اهل سنت، از جمله امامان و فقهای مذاهب اربعه، خبر واحد را پذیرفتند؛ برخی مانند ابوحنیفه و مالک بن انس با رویکردی محدودتر و برخی دیگر با رویکردی گسترده‌تر. این روند تا جایی پیش رفت که افرادی چون ابن‌حزم ظاهری و برخی از علمای حنبلی — به تبع یکی از دو قول منسوب به احمد بن حنبل — قائل به علم‌آور بودن خبر واحد عادل شدند و حتی حکم به تکفیر مخالفان حجیت خبر واحد دادند. آنان چنان در مسیر افراط پیش رفتند که پذیرش حجیت اخبار ضعیف و ترجیح آن‌ها بر قیاس و لواحق آن را نیز روا دانستند؛ همان‌گونه که در مقدمه این نوشتار اشاره شد.

از برجسته‌ترین بیاناتی که به‌عنوان آئینه تمام‌نما و توجیه‌کننده رویکرد حدّ اکثری اهل سنت در پذیرش خبر واحد مطرح شده، سخن ابن‌حزم اندلسی — فقیه ظاهری مذهب — در کتاب الإحکام فی اصول الأحکام است. وی از جمله کسانی است که بر این باور است تمامی اخبار آحاد، اگر توسط راویان مورد وثوق نقل شده و دارای اتصال سندی به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم باشند، علم‌آور هستند و هیچ‌گونه احتمال دروغ، وهم یا اشتباه در آن‌ها وجود ندارد (ابن‌حزم، بی‌تا، ۱/۱۲۱).

ابن‌حزم استدلال می‌کند که اگر علم‌آور بودن اخبار آحاد نقل شده توسط افراد عادل پذیرفته نشود، در این صورت باید اخبار ظن‌آور را مبنای دین قرار داد؛ در حالی که خداوند عمل بر اساس ظن را حرام کرده است (بی‌تا، ۱/۱۳۶). وی نتیجه می‌گیرد که عدم پذیرش علم‌آور بودن خبر واحد به معنای فروپاشی اساس دین اسلام است و چنین دیدگاهی در واقع به ریشه‌کن شدن اسلام می‌انجامد. بنابراین، به حکم عقل لازم است خبر واحد نقل شده توسط راوی عادل را علم‌آور بدانیم (بی‌تا، ۱/۱۳۴ - ۱۳۶).

ابن‌حزم در نهایت به مرتبه‌ای می‌رسد که قائل به نوعی عصمت راویان عادل در نقل حدیث می‌شود. او این امر را یقینی و قطعی دانسته و حتی معتقد است که بر ذات خداوند لازم است آنان را از دروغ‌گویی و اشتباه در نقل حدیث باز دارد (بی‌تا، ۱/۱۳۰).

از کلام ابن حزم چنین به دست می‌آید که وی عدم پذیرش علم‌آور بودن خبر واحد ثقه را موجب خلل در اساس «سنی بودن» اهل سنت می‌داند؛ به گونه‌ای که دیگر نمی‌توان آنان را به معنای واقعی کلمه عاملان به سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نامید. ابن حزم بر این باور است که انکار علم‌آوری خبر واحد به معنای نابودی اسلام و ریشه‌کن شدن آن است؛ زیرا در این فرض، سنت معلومی باقی نمی‌ماند تا کسی بتواند ادعا کند که به سنت پیامبر عمل می‌کند. به عقیده او، اگر علم‌آور بودن خبر واحد پذیرفته نشود، معظم احکام و دین اهل سنت بر پایه اموری ظنی و غیرمعلوم بنا خواهد شد؛ در حالی که خداوند از عمل بر اساس ظن نهی کرده است و از سوی دیگر، بر ذات خداوند لازم است که راویان عادل را از دروغ‌گویی و حتی اشتباه در نقل حدیث مصون بدارد. در فرض مذکور، نه تنها چنین مصونیتی وجود ندارد، بلکه اساس دین بر پایه ظن و گمان بنا شده و این امر به معنای نابودی دین تلقی می‌شود.

ابن حزم همچنین هشدار می‌دهد که در چنین شرایطی مخالفان اهل سنت - به ویژه شیعیان - بیشترین حملات را متوجه مذاهب اهل سنت خواهند کرد؛ زیرا وقتی خود اهل سنت اذعان کنند که اکثر احکامشان بر مبنای حدس و گمان بنا شده است، راه برای طعن و اعتراض مخالفان گشوده خواهد شد. بر همین اساس، ابن حزم هر فردی را که سنی‌مذهب باشد و در عین حال منکر علم‌آور بودن خبر واحد ثقه گردد، نابودکننده اساس دین می‌داند و او را حتی گمراه‌تر از شیعیان خطاب می‌کند. وی می‌گوید: «کسانی که قائلند اخبار صحیحی که در نزد ما موجود هستند علم‌آور نمی‌باشند، در واقع عقیده شیعیان را دارند؛ بلکه عقیده آنان از عقاید شیعیان نیز بدتر است؛ زیرا شیعیان بر این باورند که حقیقت دین نزد یک انسان (امام زمان عجل الله فرجه الشریف) موجود است و ضمانت شده که آن انسان همیشه در عالم حضور داشته باشد. بر خلاف این گروه که علم به حقیقت دین را از کل عالم منتفی می‌دانند. و به خدا پناه می‌بریم از هر دو قول» (ابن حزم، بی تا، ۱/۱۲۵).

کلام ابن حزم به صراحت بیانگر آن است که لازمه عدم پذیرش علم‌آور بودن اخبار آحاد ثقه، این خواهد بود که هیچ انسانی در سراسر عالم نتواند ادعا کند از روی علم به اطاعت خدا پرداخته، او را عبادت نموده و دستورات دین او را انجام داده است؛ به این معنا که عمل‌کننده به سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله باشد. زیرا در فرض عدم علم‌آوری خبر واحد، نتیجه آن خواهد بود که همه انسان‌ها نسبت به احکام دین جاهل باقی بمانند. این در حالی است که شیعیان، هرچند قائل به عدم حجیت اخبار

اهل سنت هستند، اما بر این باورند که علم به حقیقت دین نزد یک شخص — امام زمان، حجت بن الحسن المهدی علیه السلام — موجود است و از این جهت عقیده آنان نسبت به کسانی از اهل سنت که منکر علم آوری خبر واحد می‌باشند، برتر و معقول‌تر جلوه می‌کند.

به جرأت می‌توان گفت بی‌اعتبار شدن اکثر روایات و احادیث موجود نزد اهل سنت، به دلیل تکذیب و انکار از سوی شیعیان و دیگر مخالفان حجیت اخبار آحاد، عاملی شد که برخی از اهل سنت در مقام پاسخ‌گویی به ایرادات مخالفان برآمدند. آنان برای دفاع از اعتبار اکثریت احادیث و روایات موجود — که در واقع جای دفاعی نداشت — حتی به علم‌آور بودن خبر واحد قائل شدند و با نهایت افراط از حجیت اخبار خود دفاع کردند تا خطری را که فقه مذاهب اهل سنت و مشروعیت احکام آنان را تهدید می‌کرد، دفع نمایند.

در این زمینه، ابن قیم جوزی نیز برای تأیید دیدگاه حنابله در باب علم‌آور بودن خبر واحد، کلام ابن حزم را تقریباً به طور کامل نقل کرده و سپس از آن دفاع نموده است. او بیست‌ویک دلیل بر اثبات مدعای ابن حزم ذکر می‌کند، با این تفاوت که معتقد است علم‌آور بودن خبر واحد و یقینی بودن آن صحیح است، مشروط بر آنکه خبر واحد از نوع «غریب» نباشد؛ یعنی حدیثی که در تمامی طبقات یا برخی طبقات سند خود تنها یک راوی داشته باشد (ابن قیم، ۱۴۲۲: ۵۷۳، ۵۷۶ - ۵۸۵؛ بی‌تا، ۲۰۱ - ۲۰۲).

بر این اساس، اگر حدیثی در تمامی طبقات سند خود بیش از دو راوی داشته باشد، دیگر حدیث غریب محسوب نمی‌شود. از این تعریف روشن می‌گردد که منظور ابن قیم از «تلقی امت به قبول حدیث» چیست؛ به عبارت دیگر، به عقیده او همین که حدیثی در منابع اهل سنت در تمامی طبقات سند خود دارای دو راوی باشد، نشان‌دهنده آن است که امت آن را تلقی به قبول کرده‌اند و در نتیجه آن حدیث علم‌آور خواهد بود.

اما پرسش اساسی این است که آیا واقعاً از چنین حدیثی — که در تمامی طبقات خود تنها دارای دو راوی یا بیشتر است — می‌توان پذیرش امت نسبت به صحت و صدور آن را اثبات کرد؟ روشن است که چنین ادعایی نمی‌تواند دلیل کافی بر پذیرش عمومی امت و علم‌آور بودن حدیث باشد. این برداشت در واقع نوعی مبالغه و گزافه‌گویی است که نمی‌تواند مبنای علمی و منطقی برای اثبات علم‌آوری خبر واحد تلقی گردد.

۲. اعتقاد غیر معقول و افراطی در شمول عنوان صحابی و وجود عدالت برای افراد

یکی از باورهای بنیادین اهل سنت، اعتقاد به عدالت تمامی صحابه پیامبر اکرم علیهم‌السلام است (سخاوی، ۱۴۰۳: ۹۳/۳؛ عراقی، ۱۴۲۳: ۱۱۹/۲ - ۱۲۳). اکثریت قریب به اتفاق اهل سنت - اگر نگوییم همگی آنان - اجماع دارند که همه کسانی که در شمار صحابه پیامبر قرار می‌گیرند، راستگو هستند و امکان ندارد در نقل حدیث مرتکب کذب شوند (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱۵۸/۱ - ۱۵۹؛ حسین یعقوب، ۱۴۲۹: ۱۹؛ خطیب بغدادی، ۱۴۰۵: ۶۷؛ ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲: ۱۹/۱؛ سخاوی، همان: ۱۱۲/۳؛ سیوطی، ۱۳۹۲: ۲۱۴/۲؛ ابن‌صلاح، ۱۴۰۶: ۲۹۴؛ ابن‌کنیر، بی‌تا، ۱۸۱ - ۱۸۲؛ عراقی، ۱۴۲۳: ۱۳۱/۲ - ۱۳۹).

افزون بر این، برخی از اهل سنت بر این باورند که اگر کسی عدالت صحابه را انکار کند یا بر یکی از آنان ایراد گیرد، کافر و زندیق محسوب می‌شود (ابن حجر، همان: ۱۶۲ - ۱۶۳؛ ذهبی، بی‌تا، ۲۳۶ - ۲۳۷؛ رضوی، ۱۴۱۱: ۸۵ - ۹۰؛ حسین یعقوب، ۱۴۲۹: ۲۰ - ۲۱).

نکته‌ای که در اینجا باید مورد توجه قرار گیرد، این است که چه میزان از مصاحبت و همراهی با رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم موجب می‌شود فردی در شمار صحابه قرار گیرد. در این زمینه، دو قول عمده در میان اهل سنت مطرح است:

الف: نظریه جمهور اهل حدیث

جمهور اهل حدیث از اهل سنت، همچون احمد بن حنبل، علی بن مدینی، محمد بن اسماعیل بخاری، ابن حزم اندلسی ظاهری، ابن تیمیه و دیگران، بر این باورند که صرف دیدن پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم همراه با ادعای اسلام، موجب می‌شود فرد در شمار صحابه قرار گیرد (ابن حجر، ۱۳۷۹: ۳/۷ - ۵؛ ابن‌صلاح، ۱۴۰۶: ۲۹۳؛ ابن‌امیر الحاج، ۱۴۰۳: ۲۶۲/۲؛ ابن حزم، بی‌تا، ۸۹/۵؛ ابن تیمیه، ۱۴۱۶: ۲۰/۲۹۸). برخی از این گروه حتی ادعای اجماع بر این نظر کرده‌اند (ابن‌صلاح، ۱۴۰۶: ۲۹۳؛ عراقی، ۱۴۲۳: ۱۲۰/۲؛ اشعری، ۱۹۸۸: ۳۰۲). بر اساس این دیدگاه، بسیاری از افراد معاصر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم - که تعدادشان مشخص نیست - در شمار صحابه محسوب می‌شوند و به‌عنوان اشخاص عادل تلقی می‌گردند.

ب: نظریه جمهور اصولیان اهل سنت

بر پایه دیدگاه جمهور اصولیان اهل سنت، همچون ابن فورک، قاضی سیمری حنفی، ماوردی شافعی، امام الحرمین جوینی، شمس الائمه سرخسی، مروزی سمعانی، ابو حامد غزالی و دیگران، تنها دیدار پیامبر ﷺ کافی نیست؛ بلکه مصاحبت و مجالست طولانی و قابل توجه با ایشان، از منظر عرف، شرط اصلی صحابی شدن است. بنابراین، برخلاف اهل حدیث، اصولیان صرف دیدار پیامبر ﷺ را برای صحابی شدن و در نتیجه عادل بودن افراد معاصر ایشان کافی نمی دانند (ابن امیر الحاج، ۱۴۰۳: ۲/۲۶۲؛ ابن صلاح، ۱۴۰۶: ۲۹۳؛ عراقی، ۱۴۲۳: ۲/۱۲۲ - ۱۲۵؛ زرکشی، ۱۴۱۴: ۱/۶ - ۱۹۱/۶ - ۱۹۲؛ ماوردی، ۱۴۱۹: ۱۷۳/۱۷؛ جوینی، ۱۴۱۷: ۲/۴۱۴؛ بغدادی، ۱۴۲۰: ۵/۶۰؛ مروزی سمعانی، ۱۴۱۸: ۱/۳۹۲؛ غزالی، ۱۴۱۳: ۱۳۱؛ کلوذانی، ۱۴۰۶: ۳/۱۷۳).

مطابق این دیدگاه، بسیاری از افراد معاصر پیامبر اکرم ﷺ در شمار صحابه محسوب نمی شوند و بنابراین نمی توان به سادگی حکم به عدالت آنان داد. نگارنده بر این باور است که با توجه به دیدگاه اهل حدیث و شخصیت هایی چون احمد بن حنبل، ابن حزم، بخاری و بیروان آنان، از آنجا که صرف دیدار پیامبر ﷺ را برای صحابی بودن افراد و در پی آن اثبات عدالت ایشان کافی می دانستند، این امر موجب شد بسیاری از اخبار آحاد و احادیث را واجد شرایط حجیت تلقی کنند و به صحت شمار فراوانی از روایات حکم نمایند. چنین نگرشی در تعریف صحابی، زمینه ساز پذیرش حد اکثری اخبار و احادیث آحاد گردید؛ در حالی که اکثریت اصولیان اهل سنت، بسیاری از افراد را در زمره صحابه نمی دانستند و بنابراین به سادگی و با تسامح، روایات را نمی پذیرفتند و در پذیرش خبر واحد سخت گیرتر از اهل حدیث عمل می کردند.

این دیدگاه اهل حدیث تا آنجا پیش رفت که برخی از آنان حتی کودکان غیر ممیز و نوزادانی را که پیامبر ﷺ آنان را دیده یا برایشان دعا کرده بود، در شمار صحابه قرار دادند. نمونه بارز آن محمد بن ابی بکر است که سه ماه پیش از وفات پیامبر ﷺ به دنیا آمد و به دلیل اینکه پیامبر ﷺ او را دیده بود، در زمره صحابه محسوب گردید (سخاوی، ۱۴۰۳: ج ۳، ص ۹۳؛ عراقی، ۱۴۲۳: ۲/۱۱۹ - ۱۲۳؛ ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱/۱۵۹).

احمد حسین یعقوب، از مستبصرین اهل سنت، در نقد نظریه عدالت صحابه چنین می نویسد: «نظریه عدالت صحابه بدین معناست که هر فردی که معاصر پیامبر اکرم ﷺ بوده یا در عصر ایشان به دنیا آمده است، امکان ندارد مرتکب کذب و تزویر گردد و جایز نیست او را مورد جرح قرار داد؛ حتی

اگر هزاران نفر را کشته باشد یا مرتکب منکرات شده باشد. بر این اساس، تمامی افراد طبقه نخست مسلمانان — از جمله امویانی چون ابوسفیان و فرزندان او، مروان بن حکم و اولادش، با وجود آنکه در میان آنان کسانی رانده‌شده از سوی پیامبر ﷺ وجود داشته‌اند و نیز مغیره بن ابی‌شعبه و فرزندش عبدالله — همگی عادل محسوب می‌شوند و روایاتی که نقل کرده‌اند، صحیح تلقی می‌گردد؛ حتی اگر این روایات مشتمل بر طعن و ایراد بر امیرالمؤمنین علی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام با دربردارنده تقدیس و احترام نسبت به عبدالرحمن بن ملجم و امثال او باشد. بر اساس این نظریه، تمامی این روایات واجب‌القبول‌اند و ردّ آن‌ها جایز نیست؛ زیرا روایانشان عادل‌اند و شخص عادل تعمداً دروغ نمی‌گوید. همچنین کسانی که سی سال از معاویه پیروی کردند و با او همراه شدند، همگی بر حق و هدایت بوده‌اند؛ حتی کسانی که امام حسن بن علی علیه السلام را مسموم کردند و امام حسین بن علی علیه السلام و یارانش را در کربلا به شهادت رساندند و جنایاتی در کوفه و دیگر مناطق مرتکب شدند، همگی بر حق و حقیقت بوده و در مسیر هدایت قرار داشته‌اند. دلیل این امر، حدیثی است که پیامبر ﷺ فرموده است: «اصحاب من مانند ستارگان آسمان هستند؛ به هر کدام اقتدا کنید، هدایت می‌شوید» (حسین یعقوب، ۱۴۲۹: ۲۰).

آنچه در اینجا باید مورد توجه کامل قرار گیرد، این است که با توجه به دیدگاه اهل سنت به‌طور عام و اهل حدیث به‌طور خاص درباره صحابه، کار به جایی رسید که در میان بسیاری از اهل سنت هیچ‌کس جرأت نداشت خبری را که از سوی یکی از صحابه — حتی اگر از دشمنان اهل بیت علیهم السلام یا قاتلان امام حسین علیه السلام بود — تکذیب کند. بر اهل سنت لازم شمرده می‌شد که به احادیثی که چنین صحابه‌ای نقل می‌کردند عمل کنند و در غیر این صورت، کافر و زندیق محسوب می‌گردیدند. این امر موجب شد نگاه اکثریت اهل حدیث به تک‌تک افراد معاصر پیامبر ﷺ — کسانی که تنها ایشان را دیده و ادعای اسلام داشتند — نگاهی همراه با نهایت تقدیس و در بالاترین درجه اغماض نسبت به بدی‌های آنان باشد. پذیرش حجیت خبر واحدی که صحابه نقل می‌کردند، به‌گونه‌ای در شمار اصول دین قرار گرفت؛ به‌طوری که انکار آن یا عدم پذیرش حجیت قول صحابی، به دلیل احتمال خدشه در عدالت او، مساوی با زندیق‌شدن و کافرگردیدن تلقی می‌شد.

از این رو، مشاهده می‌کنیم که برخی از آنان، معتقدان به عدم حجیت خبر واحد را کافر و خارج از دین دانسته‌اند (آل تیمیه، بی‌تا، ۲۴۵، ۲۴۸؛ زرکشی، ۱۴۱۴: ۱۳۹/۶؛ ابن‌قیم، ۱۴۲۲: ۵۵۷ — ۵۵۸؛ مبارک، بی‌تا، ۶۸ — ۶۹). به عقیده این گروه از اهل سنت، عدم پذیرش اخبار آحاد چنین افرادی که تنها به صرف دیدن پیامبر ﷺ در شمار صحابه قرار گرفته‌اند، نوعی اهانت به صحابه محسوب می‌شود.

احمد حسین یعقوب در این زمینه می‌نویسد: «جزای کسی که قائل به عدالت صحابه نیست چیست؟ کمترین قولی که در کیفر چنین شخصی از اهل سنت نقل شده، این است که می‌گویند: اگر دیدی شخصی درباره یکی از صحابه سخنی می‌گوید که نقصی را بر آن صحابی وارد می‌کند، بدان و آگاه باش که آن شخص زندیق است. کسانی که به هر نحوی بر یکی از اصحاب پیامبر نقصی وارد می‌کنند، همگی زندیق‌اند و اشکالی که بر صحابه وارد کرده‌اند، به خودشان سزاوارتر است. هر کس بر یکی از آنان ایراد گیرد و عیبی بر او بگذارد، با او غذا نخورید، چیزی ننوشید و بر جنازه‌اش نماز نخوانید» (احمد حسین یعقوب، ۱۴۲۹: ۲۱؛ ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱۶۲ - ۱۶۳؛ ذهبی، بی‌تا، ۲۳۶ - ۲۳۷؛ رضوی، ۱۴۱۱: ۸۵ - ۹۰).

روشن است که این امر تأثیر بسزایی بر پذیرش خبر واحد و رویکرد حدّاکثری نسبت به احادیث در میان بسیاری از اهل سنت داشته و همچنان دارد. برای نمونه، اگر یکی از تابعین در نزد معاویه بن‌ابی‌سفیان - که بنا بر نظر اهل سنت در شمار صحابه پیامبر ﷺ محسوب می‌شود - جایگاهی نیکو می‌یافت و مورد احترام دربار او که بیست سال خلافت مسلمین را بر عهده داشت قرار می‌گرفت، به احترام معاویه او نیز در زمره صادقین محسوب می‌گردید. به همین ترتیب، شمار افراد مورد وثوق افزایش یافت و بسیاری از تابعین و حتی تابعین تابعین، به دلیل تبعیت از صحابه، مورد اعتماد قرار گرفتند. این روند تا جایی پیش رفت که شخصیت‌هایی چون ابن حزم و پیروان او قائل شدند که تمامی سلسله راویان عادل در نقل حدیث تا زمان پیامبر ﷺ معصوم‌اند و این امر را یقینی و قطعی دانستند؛ به گونه‌ای که معتقد بودند بر ذات خداوند لازم است آنان را از دروغ‌گویی و اشتباه در نقل حدیث باز دارد (ابن حزم، بی‌تا، ۱۳۰/۱).

از همین رو، در کتاب صحیح بخاری - که نزد اهل سنت صحیح‌ترین کتاب پس از قرآن کریم به شمار می‌رود - مشاهده می‌کنیم که روایات فراوانی از معاویه، عمرو بن عاص، مروان بن حکم، ابوسفیان، مغیره بن شعبه، عبدالله بن عمرو بن عاص، نعمان بن بشیر (که تا آخرین لحظه ملازم معاویه و فرزندش یزید بود و در تمامی جرائم آنان شرکت داشت)، ابوهریره، عبدالله بن عمر، ابوموسی اشعری، عبدالله بن زبیر، عمران بن حطان (از رؤسای و خطبای خوارج)، عروه بن زبیر و عکرمه (که عامل انتشار مذهب خوارج در مغرب بود) نقل شده است.

به‌عنوان نمونه، بخاری از ابوهریره — که تنها مدتی کوتاه ملازم پیامبر ﷺ بود — ۴۴۶ حدیث، از عبدالله بن عمر ۲۷۰ حدیث، از عائشه ۲۴۲ حدیث، از ابوموسی اشعری ۵۷ حدیث و از انس بن مالک بیش از ۲۰۰ حدیث روایت کرده است (نصیری، ۱۳۸۵: ۱۴۵ - ۱۴۶).

حقیقت امر آن است که بخاری نمی‌توانست از نقل حدیث از این‌گونه افراد خودداری کند؛ زیرا مبنای او بر این اصل استوار بود که تمامی صحابه عادل‌اند و عمل به احادیث آنان واجب است (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱/۱۵۹). با این حال، همین بخاری از امیرالمؤمنین علی علیه السلام — که طبق نص صریح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله «باب علم» ایشان است — تنها ۱۹ روایت نقل کرده و از حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها)، ریحانه رسول خدا صلی الله علیه و آله، حتی یک حدیث نیز روایت نکرده است. فرزندان گرامی ایشان نیز در آثار بخاری وضعیتی مشابه دارند (نصیری، ۱۳۸۵: ۱۴۵ - ۱۴۶).

شاید علت این امر آن باشد که امیرالمؤمنین علی علیه السلام، حضرت فاطمه زهرا (سلام‌الله‌علیها) و فرزندان ایشان علیهم السلام با بسیاری از صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و نیز خلفای ظالمی چون معاویه، ابوسفیان، هند جگرخوار — که جگر عمومی پیامبر را خورد — و مروان حکم — رانده‌شده پیامبر — و به تبع آنان با بنی‌امیه اعم از آل ابوسفیان و آل مروان، دشمنی و عناد آشکار داشتند. آنان عدالت این افراد را نمی‌پذیرفتند و قائل به کفر و نفاقشان بودند. همین دشمنی و موضع‌گیری موجب شد که بخاری و امثال او از نقل بسیاری از روایات خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله خودداری کنند.

این در حالی است که فرمانده لشکر یزید در واقعه کربلا، عمر بن سعد بن ابی‌وقاص — کسی که تمامی قاتلان امام حسین علیه السلام تحت فرمان او بودند — در شمار صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله محسوب شده و از رجال صحاح سته اهل سنت به شمار آمده است؛ به‌گونه‌ای که تمامی صاحبان این کتب از او حدیث نقل کرده‌اند. افزون بر او، دیگر قاتلان امام حسین علیه السلام همچون حصین بن نمیر (قاتل حبیب بن مظاهر اسدی)، شیبث بن ربیع (از رجال صحاح سته اهل سنت)، حجار بن ابجر، قیس بن اشعث کندی، شمر بن ذی‌الجوشن (ذبح‌کننده سر مطهر امام حسین علیه السلام)، عمرو بن حجاج زبیدی (از سران قاتلان کربلا)، عبدالرحمن بن ابی‌سبره حنفی و دیگران — لعنة‌الله‌علیهم اجمعین — نیز در شمار صحابه یا تابعین قرار گرفته‌اند؛ امری که نشان‌دهنده عدالت‌انگاری این افراد نزد اهل سنت است (حسینی میلانی، ۱۴۴۲: ۲۴۰ - ۲۴۴).

در نهایت باید یادآور شد که بسیاری از دانشمندان حدیثی اهل سنت، علاوه بر عدالت صحابه، برای تمامی تابعین و حتی تابعینِ تابعین نیز فضیلت قائل بودند. آنان را پیروان حقیقی صحابه دانسته و از این رو «تابعین» نامیدند. بر این اساس، باید با نهایت اندوه و تأسف پذیرفت که بخش قابل توجهی از احادیث و سنت پیامبر اکرم ﷺ که در جوامع حدیثی اهل سنت موجود است، از دست چنین افراد نقل شده است؛ امری که به تعبیر حسینی میلانی، جز با «خون گریستن» بر آن نمی‌توان واکنش نشان داد (۱۴۴۲: ۱۶۵-۱۸۰).

نتیجه‌گیری

اعتقاد به عدم حجیت خبر واحد پیامدهای جدی و خطرناکی برای اعتبار مذاهب اهل سنت در پی داشت. اگر این دیدگاه توسط علمای اهل سنت پذیرفته می‌شد، با توجه به ضعف موجود در روایات و منابع حدیثی آنان — که اکثریت قریب به اتفاقشان اخبار آحاد به شمار می‌روند — دیگر چیزی به نام سنت معتبر و عمل به آن معنای روشنی نداشت. در نتیجه، اساس مذاهب اهل سنت به‌عنوان گروه‌هایی که خود را عاملان به سنت و حدیث پیامبر اکرم ﷺ و سیره ایشان معرفی می‌کنند، مورد تردید قرار می‌گرفت. در چنین شرایطی تنها منبعی که می‌توانست معظم احکام شرعی را برای اهل سنت بیان کند، قیاس و رأی و نظر خلفا و مجتهدان بود؛ بنابراین آنان باید خود را «اهل قیاس» می‌نامیدند، نه «اهل سنت».

از همین رو، برخی از اهل سنت با دیدگاهی افراطی به حجیت حدّ اکثری خبر واحد قائل شدند تا مذاهبشان بدون ارتباط با پیامبر ﷺ تلقی نشود و دیگران بر آنان خرده نگیرند. سنتی که از پیامبر ﷺ به‌دست آنان رسیده بود، به دلیل عدم کتابت رسمی، گذر زمان طولانی، از بین رفتن حلقه‌های اتصال سند و نیز دست‌کاری حکومت‌های فاسد و تحریف تحریف‌کنندگان، دچار انحرافات فراوان شده بود و بیم آن می‌رفت که در میان پیروان مذاهب اهل سنت بی‌اعتبار گردد.

افزون بر این، اعتقاد افراطی به شمول عنوان «صحابی» برای افراد، همراه با باور به عدالت همه صحابه و فضیلت داشتن تابعین و تابعینِ تابعین، به دلیل تبعیت آنان از صحابه، تأثیر عمیقی بر رویکرد اهل سنت نهاد. برخی از آنان چنان افراطی به خبر واحد نقل شده از این افراد نگرستانند که منکر حجیت آن را کافر دانستند و حتی به عصمت راویان در نقل احادیث قائل شدند.

فهرست منابع

- ابن حزم اندلسى، على بن احمد، الإحكام فى أصول الأحكام، بيروت: دارالآفاق الجديده، بى تا.
- شوكانى، محمد بن على، ارشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول، دمشق: دارالكتاب العربى، ١٤١٩ق.
- ابن عبد البر، يوسف بن محمد، الاستيعاب فى معرفه الاصحاب، بيروت: دارالجيل، ١٤١٢ق.
- ابن حجر عسقلانى، احمد بن على، الاصابه فى تمييز الصحابه، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤١٥ق.
- شيخ مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، اوائل المقالات فى المذاهب و المختارات، قم: كنگره شيخ مفيد، ١٤١٤ق.
- رضوى، سيد مرتضى، آراء علماء المسلمين فى التقية والصحابة وصيانة القرآن الكريم، بيروت: الارشاد للطباعة و النشر، ١٤١١ق.
- نصيرى، على، آشنایى با علوم حديث، قم: انتشارات حوزه علميه، ١٣٨٥ش.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر، الباعث الحثيث الى اختصار علوم الحديث، بيروت: دارالكتب العلميه، بى تا.
- زرکشى، محمد بن عبدالله، البحر المحيط فى اصول الفقه، بيروت: دارالكتبي، ١٤١٤ق.
- اصفهانى، شمس الدين محمود، بيان المختصر شرح مختصر ابن الحاجب، مدينه منوره: دارالمدنى، ١٤٠٦ق.
- سيوطى، جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بكر، تدريب الراوى فى شرح تقريب التواوى، مدينه منوره: منشورات المكتبه العلميه، ١٣٩٢ق.
- حسينى جلالى، محمد رضا، تدوين السنه الشريفه، قم: مكتب الاعلام الاسلامى، چاپ دوم، ١٤١٣ق.
- كراچكى، أبو الفتح محمد بن على، التعجب من أغلاط العامه فى مسأله الإمامه، قم: دارالغدیر، ١٤٢١ق.
- حلبى، أبو الصلاح تقى بن نجم الدين، تقريب المعارف، قم: مطبعه الهادى، ١٤١٧ق.
- ابن امير الحاج حنفى، محمد بن محمد، التقرير و التحرير، بيروت: دارالكتب العلميه، چاپ دوم، ١٤٠٣ق.

جوبنی، أبوالمعالی عبدالملک بن عبدالله، التلخیص فی اصول الفقه، بیروت: دارالبشائر الإسلامیه، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م.

کلوذانی حنبلی، احمد بن حسن، التمهید فی أصول الفقه، مدینه: دارالمدنی، ۱۴۰۶ق.
تهرانی، آقا بزرگ محمد محسن، توضیح الرشاد فی تاریخ حصر الاجتهاد، قم: چاپخانه خیام، ۱۴۰۱ق.

امیر پادشاه حنفی، محمد امین، تیسیر التحرير، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۳ق.
طحان، محمود، تیسیر مصطلح الحدیث، اسکندریه: مرکز الهدی للدراسات، ۱۴۱۵ق.
ماوردی، أبو الحسن علی بن محمد بغدادی، الحاوی الکبیر فی فقه مذهب الإمام الشافعی، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.

شوبته، فرحانه بنت علی، حجیه خبر الآحاد فی العقائد والأحكام، مدینه: مجمع الملك فهد، بی تا.
مبارک، محمد بن جمیل، حجیه خبر الآحاد فی العقائد والأحكام، مدینه: مجمع الملك فهد، بی تا.
زلمی، مصطفی ابراهیم، خاستگاه های اختلاف در فقه مذاهب، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۹۱ش.

شنقیطی، أحمد بن محمود بن عبد الوهاب، خبر الواحد وحجیته، مدینه: الجامعة الإسلامية، ۱۴۲۲ق.
حسن خان، محمد صدیق، الدین الخالص، قاهره: بی تا، ۱۹۵۹م.
اشعری، أبو الحسن علی بن اسماعیل، رساله الی اهل الثغر، دمشق: مکتبه العلوم و الحكم، ۱۹۸۸م.
شریف مرتضی، علی بن حسین، رسائل الشریف المرتضی، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ق.
ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۷۶ش.

افندی تبریزی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، بیروت: مؤسسه التاريخ العربی، چاپ اول، ۱۴۳۱ق.

ابن إدريس حلی، محمد بن احمد، السرائر الحاوی لتحرير الفتاوی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.

سباعی، مصطفی بن حسنی، السنة ومكانتها فی التشريع الإسلامی، بیروت: المکتب الاسلامی، چاپ سوم، ۱۴۰۲ق.

عراقی، عبد الرحیم بن حسین، شرح التبصره و التذکره شرح الفیه عراقی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ١٤٢٣ق.

حسینی میلانی، سید علی، عداله الصحابه و التابعین و اختلاف آراء المعاصرين و موقف الشیعه الإمامیه، قم: انتشارات الحقایق، ١٤٢٢ق.

طوسی، محمد بن حسن، العده فی أصول الفقه، قم: محمد تقی علاقبندیان، ١٤١٧ق.

سید حمزه بن علی، غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع، قم: موسسه الامام الصادق، ١٤١٧ق.
ابن حجر عسقلانی شافعی، احمد بن علی، فتح الباری شرح صحیح البخاری، بیروت: دارالمعرفه، ١٣٧٩ق.

سخاوی، شمس الدین محمد بن عبدالرحمن، فتح المغیث شرح الفیه الحدیث، بیروت: دارالکتب العلمیه، ١٤٠٣ق.

راوندی، قطب الدین، فقه القرآن، قم: کتابخانه آیة الله العظمی النجفی المرعشی، چاپ دوم، ١٤٠٥ق.

خطیب بغدادی، أبوبکر احمد بن علی، الفقیه و المتفقه، عربستان سعودی: دار ابن الجوزی، ١٤٢١ق.
مروزی سمعانی، منصور بن محمد، قواطع الادله فی الاصول، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ١٤١٨ق.

ذهبی، محمد بن عثمان، الكبائر، بیروت: دارالندوه الجدیده، بی تا.

خطیب بغدادی، احمد بن علی، الکفایه فی علم الروایه، بیروت: دارالکتب العربی، ١٤٠٥ق.
بخاری، علاء الدین عبدالعزیز، کشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ١٤١٨ق.

شیرازی، أبواسحاق ابراهیم بن علی، اللع فی اصول الفقه، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ دوم، ١٤٢٤ق.

طوسی، محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الإمامیه، تهران: المكتبة المرتضویه، چاپ سوم، ١٣٨٧ق.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی، متشابه القرآن و مختلفه، قم: انتشارات بیدار، ١٣٦٩ق.

طبرسی، أبوعلی فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی، ١٤١٥ق.

ابن تیمیه حزنائی، احمد بن عبدالحلیم، مجموع الفتاوی، مدینه منوره: مجمع الملك فهد، ١٤١٦ق/١٩٩٥م.

ابن قییم، محمد بن ابی بکر، مختصر الصواعق المرسله علی الجهمیه والمعطله، قاهره: دارالحديث، ١٤٢٢ق.

غزالی، محمد بن محمد، المستصفی فی علم الاصول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ١٤١٣ق.

آل تیمیه، عبدالسلام بن تیمیه؛ عبدالحلیم بن تیمیه؛ احمد بن تیمیه، المسوده فی اصول الفقه، بیروت: دارالکتب العربی، بی تا.

ابن صلاح، أبو عمرو عثمان بن عبد الرحمن، مقدمه ابن صلاح فی علوم الحديث، بیروت: دارالفکر المعاصر، ١٤٠٦ق.

ابن جوزی، عبد الرحمن بن علی، مناقب الامام احمد، قاهره: دار هجر، چاپ دوم، ١٤٠٩ق.

شهرستانی، علی، منع تدوین الحديث فی منهج الفکر و اصول مدرستی الحديث عند المسلمین، قم: موسسه الرافد، چاپ چهارم، ١٤٣٠ق.

حمصی رازی، سدید الدین، المنقذ من التقليد، قم: موسسه النشر الاسلامی، ١٤١٢ق.

مقریزی، احمد بن علی بن عبدالقادر، المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ١٤١٨ق.

نمله، عبد الکریم بن علی بن محمد، المذهب فی اصول الفقه المقارن، ریاض: مکتبه الرشد، ١٤٢٠ق. حسین یعقوب، احمد، نظریه عداله الصحابه و المرجعیه السیاسیه فی الاسلام، قم: موسسه انصاریان، ١٤٢٩ق.

سقارینی، محمد بن احمد، نقات صدر المکمد و قره عین المسعد لشرح ثلاثیات مسند الإمام أحمد، دمشق: المکتب الاسلامی، ١٣٨٠ق.

بغدادی، أبو الوفاء علی بن عقیل، الواضح فی أصول الفقه، بیروت: موسسه الرساله، چاپ اول، ١٤٢٠ق.

تونی، عبد الله بن محمد، الوافیه فی اصول الفقه، قم: مجمع الفکر الاسلامی، چاپ دوم، ١٤١٥ق. أبو شهیه، محمد بن محمد بن سویلم، الوسیط فی علوم ومصطلح الحديث، بی جا: دارالفکر العربی، ١٤٠٣ق.

Bibliography

- Ibn Ḥazm al-Andalusī, ‘Alī b. Aḥmad. *al-Iḥkām fī Uṣūl al-Aḥkām*. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah, n.d.
- Al-Shawkānī, Muḥammad b. ‘Alī. *Irshād al-Fuḥūl ilā Tahqīq al-Ḥaqq min ‘Ilm al-Uṣūl*. Damascus: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1st ed., 1419 AH.
- Ibn ‘Abd al-Barr, Yūsuf b. ‘Abd Allāh. *al-Istī‘āb fī Ma‘rifat al-Aṣḥāb*. Beirut: Dār al-Jīl, 1412 AH.
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad b. ‘Alī. *al-Iṣābah fī Tamayīz al-Ṣaḥābah*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1415 AH.
- Al-Shaykh al-Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad b. al-Nu‘mān. *Awā‘il al-Maqālāt fī al-Madhāhib wa al-Mukhtārāt*. Qom: Congress of Shaykh al-Mufīd, 1414 AH.
- Al-Raḍawī, Sayyid Murtaḍā. *Ārā’ ‘Ulamā’ al-Muslimīn fī al-Taḥqīq wa al-Ṣaḥābah wa Ṣiyānat al-Qur’ān al-Karīm*. Beirut: al-Irshād li’l-Ṭibā‘ah wa al-Nashr, 2nd ed., 1411 AH.
- Naṣīrī, ‘Alī. *Āshnā’ī bā ‘Ulūm al-Ḥadīth*. Qom: Ḥawzah ‘Ilmiyyah Publications, 5th ed., 1385 SH.
- Ibn Kathīr, Ismā‘īl b. ‘Umar. *al-Bā‘ith al-Ḥathīth ilā Ikhtisār ‘Ulūm al-Ḥadīth*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 2nd ed., n.d.
- Al-Zarkashī, Muḥammad b. ‘Abd Allāh. *al-Baḥr al-Muḥīṭ fī Uṣūl al-Fiqh*. Beirut: Dār al-Kutubī, 1414 AH.
- Al-Iṣfahānī, Shams al-Dīn Maḥmūd b. Aḥmad. *Bayān al-Mukhtaṣar Sharḥ Mukhtaṣar Ibn al-Ḥājib*. Madinah: Dār al-Madanī, 1406 AH.
- Al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān. *Tadrīb al-Rāwī fī Sharḥ Taqrīb al-Nawawī*. Madinah: al-Maktabah al-‘Ilmiyyah Publications, 1392 AH.
- Al-Ḥusaynī al-Jalālī, Muḥammad Riḍā. *Tadwīn al-Sunnah al-Sharīfah*. Qom: Maktab al-‘Ilm al-Islāmī, 2nd ed., 1413 AH.
- Al-Karājīkī, Abū al-Faṭḥ Muḥammad b. ‘Alī. *al-Ta‘ajjub min Aghlāt al-‘Āmmah fī Mas‘alat al-Imāmah*. Ed. Ḥassūn Karīm Fāris. Qom: Dār al-Ghadīr, 1421 AH.

- Al-Ḥalabī, Abū al-Ṣalāḥ Taqī al-Dīn. *Taqrīb al-Ma'ārif*. Qom: Maṭba'at al-Hādī, 1417 AH.
- Ibn Amīr al-Ḥājj al-Ḥanafī, Muḥammad b. Muḥammad. *al-Taqrīr wa al-Taḥbīr*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 2nd ed., 1403 AH.
- Al-Juwaynī, 'Abd al-Malik b. 'Abd Allāh. *al-Talkhīṣ fī Uṣūl al-Fiqh*. Beirut: Dār al-Bashā'ir al-Islāmiyyah, 1417 AH / 1996 CE.
- Al-Kalwadhānī al-Ḥanbalī, Aḥmad b. al-Ḥasan. *al-Tamhīd fī Uṣūl al-Fiqh*. Madinah: Dār al-Madanī, 1406 AH.
- Āghā Buzurg al-Ṭīhrānī, Muḥammad Muḥsin. *Tawḍīḥ al-Rashād fī Tārīkh Ḥaṣr al-Ijtihād*. Qom: Khiyyām Press, 1401 AH.
- Amīr Pādshāh al-Ḥanafī, Muḥammad Amīn. *Taysīr al-Taḥrīr*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1403 AH.
- Al-Ṭaḥḥān, Maḥmūd. *Taysīr Muṣṭalaḥ al-Ḥadīth*. Alexandria: Markaz al-Hudā li'l-Dirāsāt, 1415 AH.
- Al-Māwardī, 'Alī b. Muḥammad. *al-Ḥāwī al-Kabīr fī Fiqh Madhhab al-Imām al-Shāfi'ī*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1st ed., 1419 AH.
- Shuwayṭah, Farḥānah bint 'Alī. *Ḥujjiyyat Khabar al-Āḥād fī al-'Aqā'id wa al-Aḥkām*. Madinah: King Fahd Complex, n.d.
- Mubārak, Muḥammad b. Jamīl. *Ḥujjiyyat Khabar al-Āḥād fī al-'Aqā'id wa al-Aḥkām*. Madinah: King Fahd Complex, n.d.
- Al-Zalamī, Muṣṭafā Ibrāhīm. *Khāstgāh-hā-yi Ikhtilāf dar Fiqh Madhāhib*. Mashhad: Bunyād-i Pizhūhish-hā-yi Islāmī, 3rd ed., 1391 SH.
- Al-Shanqīṭī, Aḥmad b. Maḥmūd. *Khabar al-Wāḥid wa Ḥujjiyyatuhu*. Madinah: 'Imādat al-Baḥth al-'Ilmī, Islamic University, 1422 AH.
- Ḥasan Khān, Muḥammad Ṣiddīq. *al-Dīn al-Khālīṣ*. Cairo, 1959.
- Al-Ash'arī, Abū al-Ḥasan 'Alī b. Ismā'īl. *Risālah ilā Ahl al-Thaḡhr*. Damascus: Maktabat al-'Ulūm wa al-Ḥikam, 1988 CE.
- Al-Sharīf al-Murtaḍā ('Alī b. al-Ḥusayn). *Ras'āl al-Sharīf al-Murtaḍā*. Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm, 1405 AH.

- Abū al-Futūh al-Rāzī, Ḥusayn b. 'Alī. *Rawḍ al-Jinān wa Rūḥ al-Jinān fī Tafṣīr al-Qur'ān*. Mashhad: Āstān Quds Raḍawī, 1376 SH.
- Afandī Tabrīzī, Mīrẓā 'Abd Allāh. *Riyāḍ al-'Ulamā' wa Ḥiyāḍ al-Fuḍalā'*. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī, 1st ed., 1431 AH.
- Ibn Idrīs al-Ḥillī, Muḥammad b. Aḥmad. *al-Sarā'ir al-Ḥāwī li-Taḥrīr al-Fatāwā*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 2nd ed., 1410 AH.
- Al-Sibā'ī, Muṣṭafā. *al-Sunnah wa Makānatuhā fī al-Tashrī' al-Islāmī*. Beirut: al-Maktab al-Islāmī, 3rd ed., 1402 AH.
- Al-'Irāqī, 'Abd al-Raḥīm b. al-Ḥusayn. *Sharḥ al-Tabṣirah wa al-Tadhkirah (Sharḥ Alfīyyat al-'Irāqī)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1423 AH.
- Al-Ḥusaynī al-Mīlānī, Sayyid 'Alī. *Adālat al-Ṣaḥābah wa al-Tābi'īn wa Ikhtilāf Ārā' al-Mu'āṣirīn wa Mawqif al-Shī'ah al-Imāmiyyah*. Qom: Intishārāt al-Ḥaqā'iq, 1442 AH.
- Al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. *al-'Uddah fī Uṣūl al-Fiqh*. Qom: Muḥammad Taqī 'Alāqbandiyān, 1417 AH.
- Sayyid Ḥamzah b. 'Alī. *Ghunyāt al-Nuzū' ilā 'Imay al-Uṣūl wa al-Furū'*. Qom: Mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq, 1417 AH.
- Ibn Ḥajar al-'Asqalānī. *Fatḥ al-Bārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1379 AH.
- Al-Sakhāwī, Muḥammad b. 'Abd al-Raḥmān. *Fatḥ al-Mughīth Sharḥ Alfīyyat al-Ḥadīth*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1403 AH.
- Al-Rāwandī, Quṭb al-Dīn. *Fiqh al-Qur'ān*. Qom: Library of Grand Ayatollah al-Mar'ashī al-Najafī, 2nd ed., 1405 AH.
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī, Aḥmad b. 'Alī. *al-Faqīh wa al-Mutafaqqih*. Saudi Arabia: Dār Ibn al-Jawzī, 1421 AH.
- Al-Sam'ānī al-Marwazī, Manṣūr b. Muḥammad. *Qawāṭi' al-Adillah fī al-Uṣūl*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1st ed., 1418 AH.
- Al-Dhahabī, Muḥammad b. 'Uthmān. *al-Kabā'ir*. Beirut: Dār al-Nadwah al-Jadīdah, n.d.
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī, Aḥmad b. 'Alī. *al-Kifāyah fī 'Ilm al-Riwāyah*. 1405 AH.

- Al-Bukhārī, 'Alā' al-Dīn 'Abd al-'Azīz. *Kashf al-Asrār 'an Uṣūl Fakhr al-Islām al-Bazdawī*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1418 AH.
- Al-Shīrāzī, Abū Ishāq Ibrāhīm b. 'Alī. *al-Luma' fī Uṣūl al-Fiqh*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 2nd ed., 1424 AH.
- Al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. *al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmiyyah*. Tehran: al-Maktabah al-Murtaḍawiyyah, 3rd ed., 1387 AH.
- Al-Ṭabrisī, Faḍl b. al-Ḥasan. *Majma' al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī, 1415 AH.
- Ibn Taymiyyah, Aḥmad b. 'Abd al-Ḥalīm. *Majmū' al-Fatāwā*. Madinah: King Fahd Complex, 1416 AH / 1995 CE.
- Ibn al-Qayyim, Muḥammad b. Abī Bakr. *Mukhtaṣar al-Ṣawā'iq al-Mursalāh 'alā al-Jahmiyyah wa al-Mu'aṭṭilah*. Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1422 AH.
- Al-Ghazālī, Muḥammad b. Muḥammad. *al-Mustasfā fī 'Ilm al-Uṣūl*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1413 AH.
- Āl Taymiyyah ('Abd al-Salām, 'Abd al-Ḥalīm, Aḥmad). *al-Musawwadah fī Uṣūl al-Fiqh*. Dār al-Kitāb al-'Arabī, n.d.
- Ibn al-Ṣalāḥ, 'Uthmān b. 'Abd al-Raḥmān. *Muqaddimat Ibn al-Ṣalāḥ fī 'Ulūm al-Ḥadīth*. Beirut: Dār al-Fikr al-Mu'āṣir, 1406 AH.
- Ibn al-Jawzī, 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī. *Manāqib al-Imām Aḥmad*. Cairo: Dār Hajar, 2nd ed., 1409 AH.
- Al-Shahristānī, 'Alī. *Man' Tadwīn al-Ḥadīth fī Manhaj al-Fikr wa Uṣūl Madrasatī al-Ḥadīth 'inda al-Muslimīn*. Qom: Mu'assasat al-Rāfid, 4th ed., 1430 AH.
- Al-Ḥimṣī al-Rāzī, Sadīd al-Dīn. *al-Munqidh min al-Taqlīd*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 1412 AH.
- Al-Maqrīzī, Aḥmad b. 'Alī. *al-Mawā'iz wa al-I'tibār bi-Dhikr al-Khiṭaṭ wa al-Āthār*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1st ed., 1418 AH.
- Al-Namlah, 'Abd al-Karīm b. 'Alī. *al-Muhadhdhab fī Uṣūl al-Fiqh al-Muqāran*. Riyadh: Maktabat al-Rushd, 1420 AH.

- Ḥusayn Ya'qūb, Aḥmad. *Nazariyyat 'Adālat al-Şahābah wa al-Marji 'iyyah al-Siyāsiyyah fī al-Islām*. Qom: Mu'assasat Anşāriyān, 1429 AH.
- Al-Saffārīnī, Muḥammad b. Aḥmad. *Nafathāt Şadr al-Mukammad wa Qurrat 'Ayn al-Mus'ad (Sharḥ Thulāthiyyāt Musnad Aḥmad)*. Damascus: al-Maktab al-Islāmī, 1380 AH.
- Al-Baghdādī, Abū al-Wafā' 'Alī b. 'Aqīl. *al-Wāḍiḥ fī Uşūl al-Fiqh*. Beirut: Mu'assasat al-Risālah, 1st ed., 1420 AH.
- Al-Tūnī, 'Abd Allāh b. Muḥammad. *al-Wāfiyah fī Uşūl al-Fiqh*. Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī, 2nd ed., 1415 AH.
- Abū Shuhbah, Muḥammad b. Muḥammad. *al-Wasīṭ fī 'Ulūm wa Muşṭalah al-Ḥadīth*. 1403 AH.